

ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՀՕՐ

Ս. ԳՐԻԳԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՍՐԺԵՐԸ

Հայ տպագրութեան պատմութեան մէջ նոր դարագլուխ մը կը կազմէ Ռսկան Վարդապետի Աստուածաշունչի հրատարակութիւնը, որ լոյս տեսաւ 1666-8ին Ամստերդամ: Պատկառաղիւ, ստուար հատորի մը ծնունդը կատարուած էր, մեծ աշխատութեամբ եւ երկունքով:

Աստուածաշունչի առաջին տպագրութեան մեծագործը համբաւը կը հասնի արեւելք, սակայն վերահաս դժբախտութեամբ մը առաջին առաքումը կը կորսուի, ինչպէս գիտէ աւանդութիւնը. «Զի յառաքել Նորա զայնս զանաղան նաւուք ի Կոստանդինուպոլիս՝ մին ի նաւուց, յորում էին բազում Աստուածաշունչք եւ Շարականք, ընկղմեցաւ»¹: Մնացած մասը թէպէտ կը նետուի հրապարակը, բայց սակաւաթիւ օրինակները չեն կրնար դոհացում տալ ընթերցասէր լայն շրջանին: Այս պատճառով երկրորդ տպագրութեան կը ձեռնարկէ ինքնին Ոսկան Վարդապետի ազդականներէն մին, Պետրոս Լատինացի: Նոր տպագրութիւնը մամուլէն կ'ելլէ 1705ին Կ. Պոլիս, ըստ օրինակին «հնոյ տպեցեալ լուսաւորեալ հոգի Ոսկան վարդապետի, յար եւ նման, ո՛չ աւելի եւ ո՛չ նուազ, սակայն մանրագրով»²: Հրատարակչին խոստովանութիւնը, «յար եւ նման ո՛չ աւելի եւ ո՛չ նուազ», որչափ ալ ճիշդ է բովանդակութեան նկատմամբ, բայց եւ այնպէս հոն բնադիրը «յար եւ նման» չենք գտներ իր նախօրինակին հետ, եթէ զայն հարեւանցիկ խիստ համեմատութեան ենթարկենք Ոսկանեան հրատարակութեան հետ: Բազմաթիւ տպագրական վրիպակները կը մատնեն հրատարակութեան անփութութիւնը: Այս պատճառաւ անոր տարածման արդէլք հանդիսացան ո՛չ միայն խեղճ թուղթը, մանրատառ գիրերը, անպաճոյճ տեսքը, այլ եւ տպագրական վրիպակներու բազմութիւնը եւ ինչպէս կ'ըսուի նշանակուած սուղ գինը: Պէտք է ըսել եւ այն, որ Կ. Պոլիս, ուր տպագրական արուեստը տակաւին չէր զարգացած, այսպիսի հրատարակութեան մը համար յարմարագոյն միջավայրը չէր:

Լաւադոյնի մը հրատարակութեան պահանջքը կար :

Դարուն ազգային նոր զարթոնքի ռազմիրան՝ Մխիթար Սեբաստացի, որ իր ազգանուէր գործունէութեան շրջադէի մէջ առած էր նաեւ նախնեաց մատենադրութեան եւ այլ շահաւէտ դրժերու հրատարակութիւնը, ինչպէս ինքնին կը գրէ, որոշած էր հրապարակ հանել Աստուածաշունչի ալ խնամեալ հրատարակութիւնը³։ Այսպիսի հրատարակութիւն մը սակայն կը պահանջէր

¹ Հ. Մ. ՉԱՄՉԵԱՆ, Հայոց Պատմութիւն Գ. 661:

² Էջ 647 Անդ Յիշատակարան :

³ Էջ 1273 Յիշատակարան Մխիթարայ :

[illegible]

Պոռթուգի: Հրամանան Մեծաւորաց:»
Մխիթար իր հրատարակութեան բնագիրը առած է Ոսկանի տպագիր օ-
րինակը, մանր փոփոխութեամբ: Այս բնագիրը նկատուած էր «ստվորական
օրինակ» Աստուածաշունչի, որ իր ձեւն եւ կերպարանքը առած էր յետ երկար
քննութեան եւ վաւերացուած բարձրագոյն իշխանութենէ եւ ընդունուած
Աղդէն: Մխիթար չէր ուզած անտեսել այս բնագիրը եւ ի նորոյ համեմա-
տութեամբ ձեռագրաց, որո բնագիր վերակազմել, որուն շուրջը կարող էին
վէճեր ծագել եւ զինքը անելանելի բաւիշի մէջ նետել: Ուստի պահած էր
Ոսկանի օրինակն իր բովանդակ մասերով, նոյնիսկ «Ջերոնիմոսի Առաջարա-
նութիւն սաղաւարտեալ» (1193), «Ջերոնիմոս առ Պաուլինոս» (1194) բնա-
նութիւն սաղաւարտեալ» (1194-1206): Մխիթար փոփոխութեան են-
դիրները իրենց մասերով մէկտեղ (1194-1206): Մխիթար փոփոխութեան են-
թարկած է միայն քանի մը գլուխներու խորագրերը, բնագիրը սակայն թողլով
անփոփոխ. հմտ. Մխ. էջ Ե. Ոսկան՝ Գ. - Մխ. 1207. Ո. 760. - Մխ. 1219,
անփոփոխ. հմտ. Մխ. էջ Ե. Ոսկանի Ոսկանի «Բանախիւսութիւն առ Վեհագոյն
Ո. 774: Մխիթար դուրս կը թողնէ Ոսկանի «Բանախիւսութիւն առ Վեհագոյն
Հայրապետն Յակօբ» սկզբի ընծայականը, որուն տեղ յարմար կը դառնէ ներ-
մուծել էջ Ը. «Համարողութեան տախտակ մը, Հայ այբուբենական գրերու,
հաւեմատեալ» համեմատութեան տախտակ մը, Հայ այբուբենական գրերու,
արաբական թուանշաններու հետ 1 (ա) - 1000000 (ոռ): Նոր է նաեւ էջ 1270

4 Յիշատակարան ՄԽ. 1273 Գ. :

օրուան հետադարձութիւնները շատ ուղիղ կերպով, համեմատական ուսումնա-
սիրութիւններով, հասած են այն եղբայրացութեան, թէ հայերէն թարգմա-
նութիւնը եղած է յոյն ամէնէն տարածուած Koineի կեսարեան բնագրախմբի
վրայէն: Եւ իրապէս հոս կը հանդիպինք յոյն տարբերակներու. *ἐν τῷ ἀποτρό-
ποδὶ ἐκτὸς μὲσχω* (= խոփիւ բաց յորթոց = թո՛ղ զորթս):

Են *τῷ ἀποτρῷ τῶν βῶν ἐκτὸς μὲσχω* (= յարօրն (արօրով) արջառոց բաց
յորթոց = թող զորթս):

Յոյն այս երկու ընթերցումները թէպէտ շատ մեծ նմանութիւններ ու-
նին հայուն հետ, սակայն հայ ընթերցումին մէջ կը պակսին յոյնին իբր
դէնք նշանակուած խոփ կամ արօր բացատրութիւնները: Միւս կողմանէ *ἄν-
ρω* պի ման ընթերցումը չենք դտներ միւս թարգմանութիւններու մէջ, որ
յունարէն *ἐχέτω* բառով պիտի բացատրուէր:

Մաճը արօրի փայտեայ այն մասն է, որով կը կառավարուի արօրը, մինչ
խոփը՝ հողը պատառող երկաթն է, զոր յոյնը իբրեւ *ἀποτρόπος* արօրի ուր
կը բացատրէ: Նոփի եւ մաճի չփոթութիւնը իրարու հետ շատ հին կ'երեւայ,
որովհետեւ Որոգինէսի քով կը գտնենք արդէն իր Դատաւորաց մեկնութեան
չորրորդ ճառին մէջ⁹, ուր կը դնէ *in stiva vel pede aratri* = մանով կամ խոփով:
Աւելի հետաքրքրական է Ս. Օգոստինոսի ընթերցումը, ուր *Itala*՝ հայ
թարգմանութեան հետ ամէն բանով կը համաձայնի. *et percussit alienigas in
sexcenos viros praeter vitulos boum* (= թող զորթս արջառոց): Ս. Օգոստինոս
տեղիքս արդէն իր ժամանակը մութ կը համարէր եւ քանի մը հարցեր ուղ-
ղելէ ետք հաւանական կը տեսնէր, թէ հոս հորթ բառը դործածուած ըլլայ
պարզապէս աւելարանութեամբ, եւ ասոր իբրեւ օրինակ կը բերէ Եգիպտոսի
ռամկին նման սովորութիւնը, որ ամէն հասակի վառեակը հաւ կը կոչէ¹⁰:

Երբայական բնագիրը շատ աւելի հասկնալի ընթերցում մը կը ներկա-
յացնէ *במלמד הבקר* = խթանիւ (եղանց) արջառոց, համա. Ժողովող ԺԲ. 11
«Բանք իմաստնոց իբրեւ զխթան եղանց» ուր երբայականը պարզապէս *בבקר*
= փուշ բառը կը դործածէ *βούκεντρον*: Այս փուշը հաստատուած կ'ըլլայ վերի
מלמד = խթանին ծայրը, ինչպէս կը դործածուի դեռ արեւելք:

Վիեննայի Թ. 55 Աստուածաշունչի գրչագիրը չփոթած կ'երեւայ այս
ընթերցումին առաջ եւ «թող»էն ետք կէս տող ազատ կը թողու ազգային
ճշդում մը կատարելու դիտումով:

Երբայական սկզբնագիրը հիմ առնելով պիտի փորձենք մեկնել տարա-
ձայնութիւնները, որովհետեւ երբ. *מלמד* խթանը ուրիշ բան է, բայց եթէ
երկար գաւազան մը, մէկ կողմը սուր փուշով մը, եզները խթանելու համար՝
արօրը քաշած միջոցին: Այս գաւազանի միւս ծայրը անցուած է քերիչի ձեւով
մաս մը, նման խոփին, որով վարողը կը մաքրէ երբեմն արօրի ցիխտած
առատամն ու խոփը: Անշուշտ թարգմանիչները անծանօթ գիւղական կեան-
քին, չփոթած են արօրի այս մասերը իրարու հետ:

⁹ *Opera Origenis Adamantii*. Paris 1512 I. Թ. 181 a.

¹⁰ Migne XXXIV / III. 7. էջ 801:

Կ'եղբայրացենք՝ վկայութեանս հայ բնագիրը կարելի է սրբագրել յոյն
օրինակին վրայէն, քանի որ պակասաւոր եւ շատ խնդրական է անոր ընթերց-
ումը:

2. — Մարկոս ԺԶ. 14:

1. — Եւ քշմամանեաց զանհաւատութիւն ցոյց եւ զխտաւորութիւն, զի
որ երեւեցաւ ցոյց յարուցեալ ի մեռելոց եւ ոչ հաւատացին: Այսպէս նաեւ
Վիեննայի 22. Թ. 67, 434, 476, 595, 729, 880, 1012:

Միւս թարգմանական ազաւաղում համարելով կը սրբագրէ Զի ցոյց
որոց երեւեցաւ յարուցեալ ի մեռելոց ոչ հաւատացին:

2. — Զօհրապ կը տարբերի միայն «եւ ցոյց ոչ հաւատացին» յաւելումով:
Այսպէս Վիեննայի 22. Թ. 59, 70, 85, 107, 252, 267, 283, 292, 638, 787,
789, 987, 1005: Զօհրապ իր ծանօթութեան մէջ գիտել կու տայ, թէ ձեռագրե-
րէն ոմանք ունին յաւելումս՝ «եւ ոչ ցոյց հաւատացին»: Այսպէս Վիեննայի
22. Թ. 62, 93, 97, 129, 168, 182, 242, 272, 278, 295, 308,
322, 394, 823:

Վիեննա Թ. 292 «զի (պիս.) որ երեւեցաւ»

Վիեննայի Թ. 978 «զի որ + եւ երեւեցաւ»

Վիեննա Թ. 438 «(պիս.) եւ ոչ հաւատացին»

2. — Վիեննայի Թ. 342¹¹, հնագոյն եւ ընտրելագոյն խմբագրութիւն մը.

«զի տեսեալն իւրեանց յարուցելոյն ոչ հաւատացին»:

3. — Վիեննայի 1230ին գրուած աւետարանը¹² եւ Էջմիածնի Թ. 37¹³.

«վասն զի յարութեան Տեառն եւ տեսեալն իւրեանց ոչ հաւատացին»:

4. — Էջմիածնի Թ. 36¹⁴. «զի տեսողաց զնա յարուցեալ ոչ հաւատա-
ցին»:

5. — Վիեննա Թ. 442 եւ 463, նորագոյն. «զի ոչ հաւատացին այնոցիկ
որք տեսեալ էին յարուցեալ զնա»:

6. — Վիեննա Թ. 450, նախորդի փոփոխակներէն. «զի նոցա որք տե-
սեալք էին զնա յարուցեալ ոչ հաւատացին»:

Հայ թարգմանութիւնները քննութեան առնելով, մեր առջեւ կը տեսնենք
Մարկոսի ԺԶ. 9-20 վերջաբանը վեց զանազան թարգմանութիւններով: Պատ-

ճառը: — Գրչագիրներէն ոմանք իրենց առձեռն օրինակին մէջ չունենալով հա-
մարներս՝ նոր թարգմանութեան ձեռնարկած են յոյն կամ նոյնիսկ լատին
բնագրէն: Եթէ հարցաքննենք այն պարագան, թէ արդեօք ինչո՞ւ զոյուրիւն
չունին համարներս բոլոր հայ ձեռագիրներուն մէջ, իբր պատասխան կը ստա-
նանք, թէ անոնք Հայոց քով եթէ ոչ անվաւեր, սակայն Ս. Գրոց շատ տարա-
կուսական մասերէն մին համարուած են:

11 Ն. Պ. ՖէրէՍթեւն, Մարկոսեան Աւետարանի ԺԶ. 9-20 համարները Հայոց քով:

12 Յուշարձան գրական ժողովածու, Վիեննա 1911, էջ 374 Բ.:

13 Ն. ՍՈՒՔՐԵԱՆ, «Քաղմակէս» 1873, էջ 212:

14 Մ. ՏԷՐ ՄՈՎՍԵՍԵԱՆ, Պատմութիւն Ս. Գրոց հայկական իիմ քարգամութեան (ուս-
տերէն), էջ 202:

15 Մ. ՏԷՐ ՄՈՎՍԵՍԵԱՆ, անդ, էջ 132-135:

լատին բնադրէն: Թէ այս ժողովածոյ կազմելու մղումը չափազանց հին է, պատմական իրողութիւն է այդ: Այսպէս մուտ դործած են իրենց կարգին Կարպիանոսի թուղթը, աղիւսակները, Եւթաղականները, նախադրութիւններն ու նորագոյն ցուցակները:

Մեղի կ'երեւայ, թէ Macler եւ Conybeare իրենց պատճառաբանութիւններով ապացուցած են միայն, թէ այս համարներուն այսօրուան հայ բնադիրը Լ-Թ. դարերուն արդէն գոյութիւն ունէր:

Մխիթար շատ լաւ տեսած էր համարներու հայերէն աղճատ լեզուն, մանանդ 14. համարը քննած միջոցին եւ կը վերադրէ զայս դրչադիրներուն (էջ 1274), ուստի կ'ուզէ զայս վերակազմել յունարէն բնադրի վրայէն՝ «զի նոցա որոց երեւեցաւ յարուցեալ ի մեռելոց ոչ հաւատացին»: Բայց ինչպէս տեսանք վերագոյն, բնադրիս տկար լեզուն սկզբնական է, ուստի հարկ չկայ զայն դրչադրական սխալ նկատելու:

Միւս կողմէ, թէպէտ համարիս իմաստը շատ չի տուժեր այս սրբադրութեամբ, սակայն այս կատարուած միջոցին՝ պէտք է ուղղուէր նաեւ $\Theta\epsilon\acute{o}\rho\alpha\iota$ բառին երեւում թարգմանութիւնը:

Երրորդ՝ սրբադրութիւնը կարելի չէ հայեցի համարիլ, այնու որ, ինչպէս տեսանք 14. համարին հայ թարգմանութիւնը յոյն այսօրուան բնադրին իմաստը չունի, եւ ենթադրել կու տայ մեղ դեռ անձանօթ յոյն սկզբնադիր մը:

Զորրորդ՝ հետաքրքրական կէտ մ'ալ այն է, որ Մխիթար կը պահէ «ի մեռելոց» ընթերցումը, զոր իր առջեւ առած Պարիսի բաղմալեզուեան տըպագրութիւնը չունէր: Այստեղ աղբուած է հայ թարգմանութեան:

Մեր այս զոյգ համարներուն քննութեամբ, փորձն ըրինք ճաշակ մը տալու Մխիթարայ աշխատութեան եղանակին: Մեր առջեւ կ'ելլեն շատ ուղիղ սրբադրութիւններ, բայց կը հանդիպինք նաեւ նորագոյն քննութիւններու լոյսին տակ պարզուած, մեղ համար այլեւս անընդունելի երեւցած առաջարկութիւններու: Հոս մատնանշուած անյաջող լուծումները սակայն չեն կրնար նուաստացուցիչ համարուիլ Մխիթարայ նկատմամբ, քանի որ անտեղի է ասկէ երկու դար յառաջ փոխադրել բանասիրական նորագոյն նուաճումներու արդիւնքը: Անցեալ դարերու թափուած քրտինքին ծանրութիւնը կշռելու համար ժամանակակիցի աչքն ու դատումը հարկաւոր է:

Դժբախտաբար, առիթը Աստուածաշունչի Պարիսի բաղմալեզուեան հրատարակութիւնը կ'երկարէ Մխիթարայ, իր կատարելիք աշխատութեան համար: Աւելի արդիւնաւէտ պիտի ըլլար Լոնդոնի հրատարակութեան վրայէն կատարուած համեմատական սրբադրութիւն մը, քանի որ վերջինս օժտուած է ձեռագրական համեմատութիւններով:

Մխիթարայ մեծութիւնը իր հրատարակութեան ներքին արժէքին մէջ այն է, որով առաջին ոահվիրան կը հանդիսանայ լուրջ քննութեամբ մը մխրճուելու բանասիրական խորքերը, ցոյց տալով, թէ ո՞ր կէտերուն դարձրնելու ենք ի մասնաւորի մեր ուշադրութիւնը, անձանօթ աշխարհի մը հիմնադիւծ-քարտէսն աւանդելով:

Կանգնած հայ տպագրութեան արուեստի պարծանք այս հրատարակութեան հանգէպ, կը խոնարհեցնենք մեր զլուխը Անոր առաջ, որ ճարտարա-

պետն եղաւ այդ կառուցուածքին: Հոյակապ է ստեղծագործութիւնը, ո'չ անոր համար միայն որովհետեւ ունի հաստահիմն նստուածք, տարածուն լայնութիւն եւ ահեղ բարձրութիւն, օժտուած արտաքուստ բաղմալիմի քանդակազարդերով եւ պաղպաջուն տեսքով, այլ եւ առինքնող է շինուածքին հաստահեղոյս հիւսուածքը, ուր մէն մի աղիւս զանդուած է ամբողջին հետ ամբողջազախ: Արուեստագէտի ճաշակը կը տեսնուի հոն, թափած խնամքը, որոնք արտաքին արդուզարդին նաեւ ներդաշնակ ներքին կահաւորում մը կ'ապարտաքին արդուզարդին նաեւ սրահները, նկարապաճոյճ որմերը, ոսկեզրուագ հովեն: Դրուագազարդ եւ խոյակները: Այնտեղ պիտի հանգչին աստուածաշունչ Բանը, դրանքները եւ խոյակները: Անվրէպ են հոն բառերը, ջինջ հնչիւնները: Սուրբ Հոգւոյն Պատգամները: Անվրէպ են հոն բառերը, ջինջ հնչիւնները:

Արուեստագէտի հոգին ու միտքը, հաւատքն ու սիրտը գործած են այդ Յուշակերտին վրայ: Մխիթար ձեռնարկած է շինուածքիս ո'չ իբրեւ լոկ նիւթեղէն կառուցուածքի, մարդկեղէն մտքի ստեղծումի, այլ իբրեւ հոգեւոր թեղէն կառուցուածքի, մարդկեղէն պատգամներու ընդունարանի, ակնածանքով, հատաճարի, աստուածաշունչ պատգամներու ընդունարանի, ալիւստիւստի, ջերմաշերմ եռանդով: Ոչ ինքնավստահ առանձինն, այլ օժանդակութեամբ իր կարողագոյն հարազատներու, արհամարհելով տաժանք եւ կոթեմ մը իր կարողագոյն հարազատներու, միայն յաւիտենական վարձքի ակնդէտ քրտինք, նիւթական ծախք եւ վաստակ, միայն յաւիտենական վարձքի ակնդէտ եւ Հայ ժողովուրդին հոգեւոր շահին ի սատար, ընծայաբերելով վաստակը՝ Աստուծոյ փառքին եւ արդիւնքը հայ Մշակոյթին:

Հ. ԱԻԳՈՍՏԻՆՈՍ ՍԵՔՈՒԼԱՅ

Ուխտէն Մխիթարեան

Վիեննա